ALTERNATOR
Misliti znanost.

Umetnost za otroke v Jugoslaviji skozi prizmo družbene reprodukcije

24. 12. 2025

Številka: 27/2025

Avtorica:

- Katja Kobolt

Ilustracija Bosiljke Kićevac za učbenik *Čitamo i pišemo: početnica za 1. razred osnovne škole* (Jelena Mioč), Zavod za izdavanje udžbenika SFRJ, Beograd, 1972. Zaščiteno z avtorskimi pravicami.

Ilustracije so imele pri verski, moralni, kasneje pa tudi estetski vzgoji in splošnem izobraževanju otrok preko mladinskega slovstva pomembno vlogo, v Evropi že vse od začetkov pisnega otroškega slovstva v razsvetljenstvu, ki jih zaznamuje enciklopedični učbenik *Čutni svet v slikah* (*Orbis sensualium pictus*) Jana Amosa Komenskega iz leta 1658. Otroška kultura – zlasti mladinska književnost in ilustracija – je tesno povezana s svojo posebno estetiko (https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-2MY0ZR00) , ki izhaja iz nagovarjanja mlajših bralcev ter iz njene uporabe v vzgoji in izobraževanju, ključnih stebrih družbene reprodukcije.

Strokovne (https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-O7F8F34U) , literarnozgodovinske (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/11823105) ter literarnoteoretske in umetnostnozgodovinske (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/14634247) študije so od začetka institucionalizacije raziskovanja mladinske književnosti preučevale predvsem snovno-motivno in oblikovno zasnovo mladinske književnosti, deloma pa tudi ilustracijo. Ilustracije so raziskovalci preučevali po književnih zvrsteh, pri čemer so posebno pozornost namenjali slikanicam (http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-R700ETOC) , kjer se likovna in jezikovna govorica povežeta v neločljivo celoto. Ilustracija je bila predmet raziskav (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/3686510) tudi v zgodovini oblikovanja in tiska.

Hkrati so razmišljali o otroškem pogledu na svet, o tem, kako otroci z različnimi izkušnjami berejo slike, pa tudi o tem, kako jih ustvarjajo. Pomembno vlogo pri razvoju, predstavljanju in preučevanju ilustracije imata tudi razstavna praksa (https://centerilustracije.si/) in delo strokovnih združenj (https://zdslu.si/slovenski-bienale-ilustracije/) . Čeprav nekatere zgodnje razvrstitve (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/24129280) slikanic že upoštevajo način dela in funkcijske možnosti te književne vrste, pa manjka raziskav, ki bi umetniško delovanje za otroke opazovale z vidika njegovih družbenih dimenzij, zlasti z vidika družbene reprodukcije.

Kaj je družbena reprodukcija?

Rachel Rosen (https://doi.org/10.5040/9781350263871) , ki se ukvarja s filozofijo otroštva, poudarja, da so otroci v družbeni reprodukciji ne le tisti, ki skrb prejemajo, ampak so tudi njeni aktivni soustvarjalci in dajalci. Pojem družbene reprodukcije ima več pomenov. V najosnovnejšem smislu se izraz nanaša na razmnoževanje, skrb in vzgojo, v izobraževanju pa ga pogosto uporabljamo za opis prenosa družbenih norm, razrednih položajev in neenakosti. Tretji pomen izraza izpostavlja stalno, nujno delo, ki vzpostavlja in ohranja pogoje za življenje ter s tem za »proizvajanje« najvrednejšega: delavk in delavcev, ki so seveda vedno več kot le delovna sila.

Ta vidik družbene reprodukcije – kot »proizvodnje« delavk in delavcev – temelji na Marxovi analizi kapitalizma, ki razkriva ne le vzpostavljanje družbenih sfer in z njimi medčloveških odnosov, ampak tudi delovanje izkoriščanja, nadvlade in mogočih načinov njihovega predrugačenja. Ta perspektiva uporablja znotraj kapitalizma uvedeno in uporabljano razliko med plačanim produktivnim delom v javni sferi in neplačanim reproduktivnim delom, ki vzpostavlja in ohranja pogoje za življenje. Prav ta ločnica je zgodovinsko utrdila spolno razdelitev družbe: produktivno delo je postalo »moško«, reproduktivno pa »žensko« – in slednje je še danes pogosto potisnjeno v zasebnost ter podcenjeno.

Perspektiva družbene reprodukcije zato odgovarja na vprašanja, kdo in kako, s čim, kje, kdaj, zakaj s svojim delom i) skrbi za nove generacije, za ranljive in za skupnost, ii) za prenos znanja in vrednot ter iii) kakšne delavke in delavci izhajajo iz teh procesov. Čeprav se ti vidiki prepletajo, jih je smiselno opazovati ločeno, da bi tako bolje razumeli delovanje družbene reprodukcije.

Ker sta mladinska književnost in ilustracija kot del tako imenovanih uporabnih umetnosti vpeti v procese družbene reprodukcije – v vzgojo, izobraževanje otrok, prenos vednosti in vrednot ter oblikovanje prihodnjih delavk in delavcev – je ustvarjanje za otroke z umetniškega vidika pogosto podcenjeno. Pogosto se ga ne obravnava kot »pravo umetnost« (za odrasle). Splošni književni pregledi in umetnostne enciklopedije tako redko vključujejo ustvarjalke in ustvarjalce, ki so delovali predvsem za otroke. A prav ustvarjanje za otroke je bilo na Slovenskem, v nekdanji jugoslovanski regiji in širše (https://doi.org/10.5281/zenodo.3834172) eno prvih področij književnosti in kasneje tudi uporabnih umetnosti (https://www.momowo.eu/) , kjer so lahko ustvarjale tudi ženske, imenovane pravljičarke (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/28595715) .

Ženske pristopijo k delu v kulturi

Čeprav se izraz pravljičarka danes poljudno uporablja tudi za ilustratorke tako imenovane ljubljanske ilustratorske šole, kakor se je po vzoru ljubljanske grafične šole v socialistični Jugoslaviji (1945–1991) imenovalo močno in izrazno razvejano slovensko povojno ilustracijo, so na Slovenskem vse do 2. svetovne vojne ilustrirali predvsem umetniki. Redke izjeme so bile Ivana Kobilca (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi281067/) , ki je denimo skupaj z Rozo Sternen (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi611938/) ilustrirala delo *Starejše pesnice in pisateljice* (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/26324225) (1926), ter Ksenija Prunk (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi472468/) in Marija Vogelnik (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi803931/) , obe z risarsko-arhitekturnim znanjem. Šele po ustavni razglasitvi politične, ekonomske in družbene enakopravnosti žensk ter ustanovitvi Akademije za likovno umetnost v Ljubljani leta 1945 se je na Slovenskem lahko formalno likovno izobraževalo več deklet. Toda tudi z izobrazbo so le redke ženske lahko zaslužile dovolj, da bi preživele kot avtonomne umetnice.

Povojna Jugoslavija je otroke in mladino, ki so predstavljali skoraj polovico takratnega prebivalstva, močno nagovarjala s politično, družbeno in kulturno vzgojo. Pomembno vlogo je pri tem imel mladinski tisk, ki ga je v Sloveniji kmalu po osvoboditvi prevzela novoustanovljena Mladinska knjiga. Tisk za otroke je postal ključni medij, ki je k ustvarjanju pritegnil širok krog literarnih in likovnih ustvarjalcev – tudi številne ženske: pisateljice, pesnice, ilustratorke, urednice, prevajalke in pedagoginje. Mladinski tisk je tako postal prostor, kjer so se srečali politični, družbeni in estetski cilji nove države (https://doi.org/10.3366/ircl.2024.0581) , hkrati pa je omogočil večjo generacijsko, spolno, razredno in jezikovno raznolikost ter postopno demokratizacijo kulturne produkcije, kar je pomembno prispevalo k oblikovanju kulture v povojni družbi.

Slika 1: Ilustracija Ide Ćirić za delo *Zmajeva pevanija* (Jovan Jovanović-Zmaj), Prosveta, Beograd, 1972. Zaščiteno z avtorskimi pravicami.

Socialistični modernizacijski projekti 20. stoletja so emancipacijo, tudi žensk, iskali v preoblikovanju dela, ki naj bi postalo svobodno in ustvarjalno delovanje za skupnost. V jugoslovanskem sistemu samoupravljanja (https://doi.org/10.4312/ars.8.1.118-135) je ravno delo, še zlasti delo v kulturi (https://doi.org/10.22586/csp.v53i2.13950) , dobilo poseben pomen, tudi v odnosu do izobraževanja in življenja otrok (http://doi.org/10.5937/ijcrsee1801067D) . V iskanju poti iz odtujenega dela, ki ga Marx opredeljuje kot delo brez nadzora in posledično odtujenost od sebe in drugih, je aktivno udejstvovanje v kulturi (https://doi.org/10.26493/2630-4082.56.79-95) dobilo pomembno vlogo. Spodbujalo naj bi preoblikovanje odnosa do sebe, dela, medčloveških odnosov in družbe. Povojna ženska politika, z narodno herojinjo Vido Tomšič (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi712560/) na čelu in v duhu idej učiteljice in borke za pravice žensk Angele Vode (http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-FT1KMM1G) , je zagovarjala ekonomsko neodvisnost žensk kot temelj enakopravnosti – tudi na področju kulture. Da bi se ženske lahko vključile v plačano delo v javni sferi, je bilo treba razbremeniti njihovo neplačano skrbstveno delo v družini. Zato se je velik del skrbstvenih nalog postopno prenesel v javne ustanove: vrtce, šole s prehrano (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/55583744) , ljudske kuhinje, pralnice, prostočasne in počitniške organizacije, socialne ustanove (https://doi.org/10.51741/9789612975623) ter tudi kulturne institucije, vključno s tiskom za mlade. Tako je bilo ustvarjeno okolje, v katerem je lahko več žensk aktivno sodelovalo pri produktivnem delu, tudi delu v kulturi.

Ilustracija za otroke skozi odnos produktivnega in reproduktivnega dela

Ko mladinsko književnost obravnavamo širše – torej v povezavi z ljudmi, okoliščinami in praksami, ki vplivajo na njeno nastajanje, širjenje in branje – raziskovanje preseže zgolj analizo posameznih del. Postane opazovanje tega, kako književnost deluje v družbi in kako se povezuje z drugimi področji življenja. Zato je pomembno, da upoštevamo različne vire: od kulturne in izobraževalne politike ter dela institucij do strokovnih in vsakdanjih odzivov, pa tudi življenjske zgodbe ustvarjalk, posrednikov in bralcev ter seveda dela sama. To nam omogoča opazovanje družbenih dimenzij umetniškega delovanja za otroke: kdo sploh lahko ustvarja in kaj, za koga, v kakšnih pogojih in zakaj ter kako je to sprejeto?

Čeprav so v Jugoslaviji uspešno delovali tudi nekateri samouki – med njimi slovenski fizik, ilustrator in urednik Božo Kos, bosansko-hercegovski rudar in elektrotehnik Hasan Fazlić ter srbska elektroinženirka slovenskih korenin Vladana Likar-Smiljanić – je bila za ilustratorski poklic največkrat potrebna vsaj srednješolska likovna izobrazba. Etnografska raziskava (https://doi.org/10.21066/carcl.libri.12.2.2) dela ilustratork je pokazala, da so jih k otroški ilustraciji pogosto pripeljala osebna uredniška vabila, priporočila profesorjev ali lastna pobuda. Nekatere so do dela prišle tudi prek javnih razpisov. V nekaterih delih Jugoslavije so ilustratorje zaposlovali v okviru rednega dela, drugod pa je bilo mogoče že zgodaj delovati honorarno. Šele liberalizacija kulturne politike v 70. in 80. letih 20. stoletja je možnosti honorarnega dela razširila po vsej državi, kar je v praksi pomenilo več ustvarjalne svobode in večji vstop žensk na to področje. V okoljih, kjer je bilo ilustratorsko delo bolj vezano na redno zaposlitev, je bila izrazna raznolikost praviloma manjša.

Pomembni so bili tudi materialni in časovni vidiki. Ustvarjanje za otroke pogosto ne zahteva tehnično zapletenih ali dolgotrajnih postopkov, temveč vključuje preproste, dostopne tehnike – barvice, flomastre, tuš, tempero in podobno. To je delo naredilo časovno bolj prilagodljivo in lažje združljivo z drugimi obveznostmi, tudi s starševstvom. Prav ta kombinacija dostopnosti, fleksibilnosti in intenzivnega vključevanja otroške in mladinske književnosti ter tiska v družbeno reprodukcijo je omogočila, da je na področje otroške ilustracije vstopilo več ustvarjalcev in – kar je ključno – več ustvarjalk.

Slika 2: Tako je Vladana Likar-Smiljanić, ki je kot profesorica elektrotehnike ilustratorsko delo opravljala v prostem času, vanj včasih vključila tudi svoji hčerki in njun prijateljski krog otrok. V svojih delih je večinoma uporabljala črno obrobljene figure in ozadja, ki so jih otroci lahko pobarvali. Ilustracija Vladane Likar-Smiljanić za delo *Riznica pesama za decu* (Jovan Jovanović-Zmaj), Vuk Karadžić, Beograd, 1980. Zaščiteno z avtorskimi pravicami.

V prid krepitve položaja ustvarjalk govori tudi zakon o avtorskih pravicah iz leta 1957, ki je kot avtorsko delo izrecno priznal tudi ilustracijo, od leta 1968 pa so avtorji in avtorice pravice ohranili vse življenje in še 50 let po smrti. To jim je omogočalo prejemanje honorarjev ob ponatisih, čeprav to ni vedno veljalo za tiste, ki so bili kot ilustratorji redno zaposleni. Spoštovanje avtorskih pravic je bilo – in je še danes – predvsem odgovornost založb, ilustratorji in ilustratorke pa poročajo o zelo različnih izkušnjah.

Medtem ko so številni umetniki uspešno delovali tako v umetnosti za odrasle kot v ilustraciji za otroke, je ženskam to uspelo redkeje. Nekatere so imele dostop do umetniškega polja prek partnerskih ali družinskih vezi z uveljavljenimi umetniki, ki so v sistemu umetnosti zasedali pomembne položaje. Za mnoge umetnice so bili prvi koraki povezani s pedagoškim delom, nekatere – med njimi Alenka Gerlovič (https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/gerlovic-alenka/) in Eka Vogelnik (https://www.jskd.si/priznanja-in-nagrade/2022/nagrajenci_2022.htm) – pa so pedagoško delovanje ohranile vse življenje. Raziskave iz 80. let 20. stoletja kažejo, da so se umetnice redkeje kot umetniki odločale za starševstvo (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/3510018) ; skoraj polovica hrvaških umetnic leta 1985 ni imela otrok. Materinstvo je pogosto vplivalo na odločitev za ilustratorsko delo, ki je bilo stabilnejše in bolje plačano – plačilo v avtonomnih umetnostih še danes ni zagotovljeno, kar pa naj bi izboljšala nova uredba o minimalnem plačilu samozaposlenih v kulturi.

Honorarji, tudi tako imenovanih svobodnih kulturnic in kulturnikov, so bili plačani po vnaprej določenih javnih tarifah, torej pri plačnih dogovorih niso bili odvisni od vidikov, povezanih s spolom (raziskovalci so se s temi vidiki v evropskem okviru ravno začeli podrobneje ukvarjati (https://cordis.europa.eu/project/id/101170965)). Te tarife so se v posameznih republikah sicer spreminjale, glede na gospodarsko situacijo, zlasti zaradi svetovne gospodarske krize v 70. in 80. letih 20. stoletja, pa so se tudi slabšale.

Slika 3: Za svoje prvo delo, osem ilustracij za delo *Šivilja in škarjice* (Dragotin Kette), ki je leta 1964 v različnih jezikovnih različicah sočasno izšlo pri več jugoslovanskih založbah, naj bi takrat še neuveljavljena ilustratorka Jelka Reichman prejela kar petkratnik takratne mesečne učiteljske plače. Zaščiteno z avtorskimi pravicami.

Perspektiva družbene reprodukcije osvetljuje tudi tiste vidike, ki so pogosto potisnjeni v zasebnost, na primer skrbstveno delo, pri čemer upošteva razredne, spolne in generacijske dimenzije. S pomočjo snovno-motivne in oblikovne analize ter drugih uveljavljenih interdisciplinarnih pristopov v humanistiki in družboslovju nam ta metoda pomaga razumeti, kako so organizirane družbene sfere, kako se medsebojno povezujejo in kako oblikujejo odnose med ljudmi. Takšen pristop obenem razkriva tudi težave, inovativne zamisli in rešitve, značilne za določen zgodovinski čas. Zgodovinska izkušnja tako

ni zgolj rezultat različnih silnic, temveč nam razmislek o njenem vzpostavljanju pokaže, kako se ljudje oblikujemo kot subjekti (https://www.fran.si/iskanje?Query=subjekt&View=1&Query=subjekt&View=1) . V širšem časovnem in primerjalnem okviru nam to razumevanje ne osvetli le sedanjosti, temveč odpira tudi možne smeri za prihodnost*.

* Tem vidikom je mogoče slediti preko biografij umetnic in izbranih reprodukcij ilustracij za otroke, vključenih v Zbirko ilustracij za otroke umetnic v času socialistične Jugoslavije (1945–1991) (https://www.arzenal.si/sl/node/788) ZRC SAZU.

** Prispevek je nastal v okviru projekta MN-0010-618 in temelji na članku z naslovom »Artistic work for children between productive and social reproductive work (https://doi.org/10.21066/carcl.libri.12.2.2) «. Članek je bil pripravljen v sklopu raziskovalnega projekta 101024090 – SOC-ILL.